

МОВНИЙ ОБРАЗ ХАТИ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ

У статті розглядаються мовні засоби вираження найбільш уживаних номінацій на позначення хати в українських народних піснях. З'ясовуються їх символічні значення.

Ключові слова: пісенний фольклор, двір, хата, дім, будинок, яруси вертикального житлового простору, внутрішній простір хати.

Іовхимчук Наталия. Собственные географические названия в языке украинской народной песни.

В статье рассматриваются языковые средства выражения наиболее употребляемых номинаций на обозначение дома в украинских народных песнях. Раскрываются их символические значения.

Ключевые слова: песенный фольклор, двор, дом, ярусы вертикального жилищного пространства, внутреннее пространство дома.

Iovhimchuk Natalia. An image of a house (khata) in Ukrainian folk songs.

The article deals with the language means of expression of the most used nominations for house designation in Ukrainian folk songs, and defines their symbolic meaning.

Key words: folk songs, yard, khata, house, stories of vertical living space, interior house space.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що мовні засоби вираження образу хати в українській народній поезії вивчені ще недостатньо. Вони дещо розглядалися у В. Т. Скуратівського, А. К. Байбуріна, Т. В. Цив'ян, С. Є. Нікітіної, О. Ю. Кукушкіної та ін. Однак в українському мовознавстві немає комплексних досліджень такого важливого для мовної картини світу слова-концепту хата.

Мета статті – розглянути мовний образ хати в усній словесній творчості.

Традиційно українська хата розміщується у дворі, до якого належить житловий будинок і господарські споруди.

Поселення землеробської людності України, які склалися з будівель, пристосованих для життя, різноманітних підсобних занять, утримання свійських тварин та зберігання продуктів, сягають глибини віків. Переважна більшість найдавніших поселень розміщувалася по високих берегах заплавних річок на захищених від вітру місцях, найзручніших для проживання та ведення

господарства [10, с. 8]. А. Г. Данилюк зазначає: „Поліщук добре обдумував своє майбутнє житло ще на порожньому місці. Він враховував те, чи своєю будівлею розпочинає вулицю, чи продовжує вже споруджений ряд будівель, обдумував і те, чи не буде він своєю будівлею заважати сусідові. Він знав шлях сонця і розу вітрів, хоч і не вмів це пояснити науково. Хати він ніколи не ставив на вітрових протягах, знав, як повернути її до лісу чи від лісу, щоб вона не мокріла. Коли село виникало на острові серед боліт, то, як правило, хату ставив ближче до центру острова, на сухішому місці, а хлів від болота” [3, с. 14]. Так само уважно вибирали місце садиби й в інших етнографічних регіонах.

Віками склалося так, що українська хата не уявлялась окремо від вишневого садка, ставка, криниці над шляхом, куща калини біля неї, мальв, півників і чорнобривців у квітнику. Разом із вишитими рушниками, домотканими доріжками та мальованими коминами, що здавна прикрашали хату і захищали її від ворожих людині сил, українське житло становило цілісну систему і слугувало своєрідною візиткою українців як нації у світі [7, с. 72–73].

Хата – житловий простір людини, символ сімейного благополуччя та багатства у фольклорних обрядах. Вона протиставлялася зовнішньому світові, тому була об’єктом різних магічних ритуалів, які здійснювали для її захисту від злих сил. Хата та її елементи чи по’язані з нею предмети – істотний складник народнопісенних текстів.

Назва *хата* в українських народних піснях виступає зі значенням „сільський одноповерховий житловий будинок. Домівка. Господа” [8, с. 29]. Наприклад: *Кличе мене моя мати: – Йди, доню, до хати* [Фольклорна веселка, с. 138]. *Погасили люди вогонь, Полягали спати – Я за тії варяниці, Та сам ходу з хати* [Фольклорна веселка, с. 183]. Житло людини – одомашнена частина внутрішнього простору, найбезпечніша частина простору всесвіту. Хата об’єднує людей, які перебувають усередині неї, стає захисником від зовнішнього світу.

Українці уявляли хату як оберіг від нещасть, хвороб, злих сил, тому для її будівництва вибирали „чисте місце”. Традиційно хата мала чотиригранну

будову, всі її боки відповідали сторонам світу. З півночі, зазвичай, не робили вікон [9, с. 295].

О. К. Байбурін, який досліджував семантичний комплекс житла в уявленнях східних слов'ян, прийшов до висновку, що горизонтальна площина східнослов'янського житла, як і в загальній просторовій моделі світобудови, чотирирівнева, а вертикальна – трирівнева. „Дві межі (підлога й стеля) розділяють вертикальну площину житла на три зони (горище, житловий простір і простір під підлогою), кожній із яких надається певний зміст. При цьому слід мати на увазі, що ця трирівневність, будучи пізнішою за своїм походженням, тим не менше співвідноситься з більш архаїчною моделлю, за якої в ролі межі виступав дах і земляна підлога, які розділяли космічну вертикаль на небо – хату – підземелля” [1, с. 177].

„Три яруси вертикального житлового простору, які відігравали важливу символічну роль у взаємозв'язку обжитого простору зі Всесвітом, – пише А. Г. Данилюк, – а нижній ярус – це поєднання з матір'ю-землею, нижнім світом творення; верхній ярус житла – це зв'язок з небом, високою сферою світотворення; середній – людське середовище, яке зазнає змін, освоюючи обидва сусідні. Нижній ярус – то стіни з підпіччям, лави – межа світу наземного й підземного. Верхній ярус і стеля хати – це нібито небо, а сволок виконує роль охоронця оселі, лінії, на якій вона тримається і яку не сміють переступити злі духи. Елементи середнього ярусу – стіни, двері, вікна, простінки – це проміжок між ідеалізованою небесною сферою і підземним світом. Вікна та двері виступали в ролі канатів спілкування людини з навколишністю, їх наділяли магичними властивостями оберегів житла” [3, с. 18].

Отже, вертикальна структура хати ієрархічна і включена в ієрархічну структуру світу. Крім того, в архаїчній моделі світу хата як світове дерево та світова гора уявляються розміщеними в сакральному центрі [2, с. 42-44]. У давнину майже всі елементи мовного концепту *хата* мали символічне значення. Хата становить самостійний замкнутий простір, відділений від зовнішнього світу. Особливо істотна тут була верхня частина, тобто дах, який, з

погляду поверхні, займає найважливіше місце й належить до внутрішнього та зовнішнього світу разом. Дах – це захист і охорона дому зверху, наражена на дії зовнішнього світу [11, с. 52].

В універсальній для простору фольклористичній опозиції „зовнішній – внутрішній” дім – це носій ознаки „внутрішній”. Оскільки хата утворює самостійний замкнений простір, то сприймається як середина або внутрішня частина простору, в якому існують такі реалії пісенного фольклору: *пори́г, сіни, комора, піч, покуття*. Хата, її елементи чи пов’язані з нею предмети – істотна частина багатьох пісень: *Ой свату наш, свату, Розточи нам хату, Розточи нам сіни, Щоб гостоньки сіли* [Колодяжне., с. 60]; *Ой підемо крука грати Да по сіньох, да по хати* [Колодяжне, с.24]; *Поставлю я отця На покутті в хаті. Як увійду в хату, Сюди-туди гляну – І отця згадаю* [Пісні родин. життя, с. 69].

Аналізуючи простір хати, Т. В. Цив’ян виявила опозицію “зачинено – відчинено”. Дослідниця зазначає: „Внутрішній простір, до якого входить людина й у якому вона зачиняється, гарантує її безпеку. Але з іншого боку, вихід у зовнішній світ є необхідною умовою життя людини. Тому її будинок має не лише зачинятись, а й відчинятися. Людина не стільки проводить життя в будинку, скільки повертається до нього із зовнішнього простору, увійти до будинку й не вийти з нього аналогічне смерті” [11, с. 54]. Тому в піснях характерні конструкції з просторовими прийменниками *в, у, до: в хату, у хату, до хати* мають значення „вхід у внутрішній простір хати”: *Кличе мене моя мати: – Йди доню, до хати* [Фольклорна веселка, с. 138]; “*Ой ти, мати, порадице в хаті, Порадь мене, що людям казати* [Кохання, с. 98].

На думку Т. В. Цив’ян, „будинок – це, передусім, найістотніша посередня ланка, яка об’єднує різноманітні рівні в загальному уявленні про світ. З одного боку, будинок стосується людини й уособлює цілісний світ людських предметів, а з іншого, – єднає людину із зовнішнім світом і становить певним чином одиницю зовнішнього світу, зменшеного до рівня людини. Аналіз лексеми „дім” полегшує розуміння надзвичайно складних стосунків у зв’язку „світ – людина” [11, с. 50]. Також наявні конструкції з просторовим

прийменником *з*, *із*: *з хати, із хати*, що означають „вихід із внутрішнього простору дому”: *Виходь, мати, з хати Діточок витати.Одно твоє, друге – чужоє, Типер твої обоє* [Колодяжне, с. 57]; *Ой не вийшла дівчинонька, Вийшла її мати: „Здоров, здоров, любий зятю. Пожалуй у хату!”* [Народні пісні, с.76].

Хата – це символ сімейного вогнища, затишку, захисту від тривоги, з якими люди зустрічаються на вулиці, зокрема в чужому просторі серед чужих людей. Гранично „свій” простір – хата – відгороджується від світу „чужого”, і кордон, межа, край „свого”, освоєного світу відіграє виняткову роль. Разом з тим, зберігається і розуміння хати як внутрішнього простору, чим живуть селяни, їхньої єдиної відради: *Виряжай же, та наш батенько, Та Кузьомочку с хати, Бо й уже ми пониділи, Що ні с ким розмовляти* [Яворницький, с. 162]; *„Не піду я за тебе – Нема хати у тебе, у тебе”* [Народні пісні, с. 194]. Тут хата – конкретне помешкання і водночас – образ, що виражає характер мислення, спосіб світосприймання українців. Їхня схильність до самодостатнього життя, відокремлення в межах своєї родини виявляється в нестримному бажанні мати домашній затишок, бути незалежним, вільним [4, с. 177].

У народнопісенних текстах усталений вислів *іти з (від) хати* також означає „поневірятися”: *– Будеш, доню, дочок мати Тай будеш їх годувати. І не будеш нічку спати, А на старість підеш з хати* [Пісні родин. життя, с. 77]; *– Ой будете, діти, Будете плакати, Бо самі на старість Підете від хати* [Пісні родин. життя, с. 77]. Це насамперед стосується поодиноких випадків, коли з хати виганяли старих батьків, свекруха – невістку.

Назва *хата* у весільних піснях – символ безперервності роду, оскільки в хату до молодої приїжджають свати, щоб забрати молоду в чужий простір, край: *Ой свату, наш свату, Пускай нас у хату!* [Весілля, с. 52]; *Стоїть Василько в білім кожусі, на ньому Вітьок поли підносить, Його Гальочка до хати просить* [Весілля, с. 51]; *Пускай, свате, в хату, Бо поламаємо лату, Продеремо стріху Та й наробимо сміху* [Весілля, с. 95].

Для пісень про кохання характерні вислови *ходити біля хати, викликати дівчину з хати*, що мають значення „кохати”: *А вже третій вечір, як дівчину*

бачив, Ходжу біля хати – її не видати: „Вийди, дівчино, вийди, рибчино, Вийди, сердень, утіхо моя! [Народні пісні, с. 81]; Соловейко, ти мій брате, Виклич дівчину із хати та раз, два [Укр. лірич. пісні, с. 61].

Нерідко образ селянської хати пов'язувався зі стражданням, бідністю, що засвідчує вислів *хата з лободи*. Таке ж значення мають пісенні формули *нема хати, ні хатинки, без хати*. Майже у всіх контекстах, якщо чоловік не має хати, то не має і сім'ї, кохання: „*Отам моя хатонька край води, З високого дерева, з лободи [Народні пісні, с. 182]; А в нашого свата З верби, з лози хата, З білої берези – Підемо тверези [Бодянський, с. 84]; А я, бідний, безталанний, Без пари, без хати, Не досталось мені в світі Весело співати [Народні пісні, с. 282].*

У пісенному фольклорі означення *білий* – типовий епітет слова хата, яке виступає символом чистоти, тепла, затишку, щастя: *Ти, дівчино, ти щаслива, В тебе батько, мати є, Рід великий, хата біла, Все, що в хаті, – то твоє [Укр. нар. пісні, с. 131]; У сусіда хата біла, У сусіда жінка мила, А у мене ні хатинки, Нема щастя, нема жінки [Народні пісні, с. 77].*

Уночі людина була всередині дому, наступав день – і виходила назовні. Хата захищала людину й випускала її у зовнішній світ, чужі простори. Зі словом *хата* вжито традиційний епітет *чужий*, що має значення „який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь” [8, с. 378] і в різних словосполученнях означає нещасливу долю, поневіряння в чужих людей, за межами свого простору: *Ізстарили, моя ненько, та чужії хатки, А ще к тому, моя ненько, мої недостатки [Пісні родин. життя, с. 63]; Чужа хата така, Як свекруха лихая, лихая [Народні пісні, с. 195]; Чужа хата, чужа хата Не своя [Закувала зозуленька, с. 286].*

Назва *хата* в козацьких, чумацьких і заробітчанських піснях має епітет *рідний*, що означає „в якому народився, виріс хто-небудь або який пов'язаний з чиймсь місцем народження” [6, с. 131–132]. Вона символізує свій простір, рідну домівку, край, батьківщину: *Зібралися всі бурлаки До рідної хати... Тут нам мило, тут нам любо Журби заспівати [Народні пісні, с. 33]; Ой не так же*

Україна, О як рідна мати, Заплакала Морозиха Да стояла біля хати [Яворницький, с. 187].

Нова хата (язба) – одна з типових епітетних сполук у народних піснях. Із переселенням до нової хати люди пов'язували свої надії на щасливіше й заможніше життя: – *Коли б мені крильця та совині очі, Полетіла б до матінки на чотири ночі, Сіла-пала у матінки в вишневім садочку, Чи не вийде мати із нової хати* [Пісні родин. життя, с. 64]; *В світлі світлоньці, в нові язбоньці Бувай же здоров, гречний молодчик* [Колядки і щедрівки, с. 109].

У піснях виявлено низку здрібніло-пестливих форм слова хата: *хатка, хатинка, хаточка, хатонька*: *Держи хаточку, як у віночку, Рушнички на кілочку* [Пісні родин. життя, с. 90]; *Як прийшов до хатоньки Тай гука, А чи дома Химочка, Чи нема?* [Яворницький, с. 61]; *А дівчина не виходить, хатину вбирає, Стоїть хлопець під вікном та з жалю вміває* [Народні пісні, с. 211]. Ці назви засвідчують пестливо-голубливе ставлення до цього одухотвореного простору.

Поряд із назвою *хата* в піснях побутують й інші: *дім, терем, хижина, мешкання, язба*, вжиті як синонімічні: *В нашого пана, пана крайника Писано, ей, писано, Золотом му терем писано!* [Золотослов, с. 100]; *Ой встань, мила, язідка достигла Ой най стоїть, ой най достигає. Ой вже наше мешкання минає* [Пісні родин. життя, с. 146]. Проте номінація *хата* є більш поширеною і має стилістично-нейтральне значення.

Простір *дому* в колядках і щедрівках порівнюється з *раєм*, а у весільних піснях – із *вінком*, що символізує багатство та достаток: *У тебе в домі, як у раю: У тебе верби йа груші родять...* [Колядки і щедрівки, с. 68]; *Ой відала мати, Куди дитину дати, Де хліби пшеничнії, Де люди величнії, Де хліби помазани, Де люди поважани, Рушничок на кілочку, В хаті – як у віночку* [Весілля, с. 74].

Номінація *дім* у народнопісенних текстах ужита в значенні „будівля, призначена для житла або для розміщення різних установ; будинок, хата, домівка, господа”: – *Я ж тебе, Галю, не лаю, Я ж тебе, Галю, питаю: Ой чи*

були гості, які були гості У моєму домі без мене? [Фольклорна веселка, с. 61];
Щоб і в полі орав да і в домі дбав, Мене ж молоденьку да хазяйкою звав
[Народні пісні, с.197].

Назва *хижина* в пісенних текстах позначає „невелику убогу хату; халупу”:
Піди, синку, в нову хижинку, Зірву, синку, нову мостинку, Сховай жінку, як
малу дитинку [Яворницький, с. 168].

Досліджуючи лексему *дім* у російській народній пісні, С. Є. Нікітіна та
О. Ю. Кукушкіна встановили, що типова назва хорошого, правильного дому –
терем, а типова назва дому, котрий оцінюється як незадовільний, –
язба [5, с. 27]. В українських народних піснях найчастіше лексема *язба*
трапляється в колядках і щедрівках: *В світлі світлоньці, в нові язбоньці* *Бувай*
же здоров, гречний молодчик [Колядки і щедрівки, с. 109].

У давній календарно-обрядовій пісенності вжито слово *терем*, що має
значення „високий боярський або князівський будинок у вигляді башти”: *Да*
батенько кличе в терему мести, А матінка кличе кужелю прясти, А братичок
кличе коня напувати. Ми ж тебе, Прісечко, да не понижаємо, З празником
поздоровляємо [Закувала зозуленька, с. 47]. Словосполучення *три тереми*
знаходимо у тих текстах, в яких родину господаря порівнюють із небесними
світилами: місяцем, сонцем і зорями: *А в тім саду три тереми: У першому –*
красне сонце, У другому – ясен місяць, А в третьому – дрібні зірки. Ясен місяць
– пан господар, Красне сонце – жона його, Дрібні зірки – його діти [Закувала
зозуленька, с. 32].

Отже, назва *хата* в текстах українських пісень позначає житловий
будинок, що утворює самостійний замкнений простір, а також символ
космічного зв'язку зі Всесвітом, домівки, сімейного затишку, родинного
вогнища, рідної землі, батьківщини.

Список умовних скорочень джерел

1. Бодяньський – Українські народні пісні в записах Осипа та Федора
Бодяньських. – К. : Наук. думка, 1978. – 326 с.

2. Весілля – Кондратович О. М. Весілля на Поліссі / О. М. Кондратович. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – 110 с.
3. Закувала зозуленька – Закувала зозуленька: [антологія української поетичної творчості] / [вступ. стаття, упоряд. та прим. Н. С. Шумади] – К. : Веселка, 1998. – 510 с.
4. Золотослов – Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / [упорядкув., передм. та переклади М. Москаленка] – К. : Дніпро. – 1988. – 294 с.
5. Колодяжне – Ошуркевич О. Ф. Пісні з Колодяжна. Фольклорний збірник / [нотац. М. Мишанича, М. Стефанидина, Л. Добрянської]. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – 152 с.
6. Колядки і щедрівки – Колядки і щедрівки / [упорядкув., вст. ст., прим. М. С. Глушка]. – К. : Муз. Україна, 1991. – 239 с.
7. Кохання – Українські народні пісні про кохання / [упоряд. В.М. Пономаренко]. – К. : Муз. Україна, 1992. – 158 с.
8. Народні пісні – Українські народні пісні. – К. : Держ. видавн. образотв. мистец. і музичн. літератури., 1960. – 376 с.
9. Пісні родин. життя – Пісні родинного життя / [упоряд., автор вст. ст. та прим. Г. В. Довженок]. – К. : Дніпро, 1988. – 359 с.
10. Укр. лірич. пісні – Українські ліричні пісні. – Вип. 2. – К. : Муз. Україна, 1993. – 236 с.
11. Укр. нар. пісні – Українські народні пісні. – К. : Муз. Україна. – 1993. – 80 с.
12. Фольклорна веселка – Фольклорна веселка. Українські народні пісні з голосу А. Голентюк / [упоряд. А. П. Панасюк]. – К. : Муз. Україна, 1984. – 208 с.
13. Яворницький – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / [упоряд., вст. ст., прим. та коментарі М. М. Олійник-Шубравської]. – К. : Муз. Україна, 1990. – 453 с.

Література

1. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян /

А. К. Байбурин. – Л. : Наука, 1983. – 192 с.

2. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1972. – 320 с.

3. Данилюк А. Г. Наша хата : Етнографічний нарис про традиційне поліське житло / А. Г. Данилюк. – Луцьк : Надстир'я. – 1993. – 287 с.

4. Кононенко В. І. Символи української мови / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай. – 1996. – 272 с.

5. Никитина С. Е. Дом в свадебных причитаниях и духовных стихах (опыт тезаурусного описания) / С. Е. Никитина, Е. Ю. Кукушкина. – М. : Ияз РАН, 2000. – 216 с.

6. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко] – К. : Аконіт, 2007.

Т. 3. – 2007. – 862 с.

7. Скуратівський В. Т. Русалії / В. Т. Скуратівський. – К. : Довіра, 1996. – 734 с.

8. Словник української мови: в 11т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наукова думка. – 1980.

Т. 11. – 1980. – 699 с.

9. Україна в словах : мовокраїнознавчий словник-довідник : [навчальний посібник для учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає українську мову] / [упоряд. і кер. авт. кол. Н. Данилюк]. – К. : Просвіта, 2004. – 704 с.

10. Українська минувшина : [іл. етнограф. довід.]. – К. : Либідь, 1993. – 255 с.

11. Цивьян Т. В. Дом в фольклорной модели мира (на материале балканских загадок / Т. В. Цивьян // Учен. зап. Тартуск. гос. ун-та. – Вып. 463. Труды по знаковым системам. X. – Тарту : 1978. – С. 45–65.